

Danuta Bogdan

Pobył Johanna Gottfrieda Herdera na uniwersytecie w Królewcu w latach 1762-1764

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 451-465

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Danuta Bogdan

Pobyt Johanna Gottfrieda Herdera na uniwersytecie w Królewcu w latach 1762—1764*

Życie Johanna Gottfrieda Herdera (1744—1803)¹ wybitnego teologa luterańskiego, filozofa, teoretyka literatury epoki oświecenia doczekało się szeregu opracowań, artykułów i edycji korespondencji². Mniej znany jest krótki rozdział studiów uniwersyteckich Herdera w Królewcu (lata 1762—1764), który był pierwszym kontaktem osiemnastoletniego młodzieńca ze światem nauki. Niniejszy artykuł przedstawia pobyt Herdera na uniwersytecie w Królewcu, zakres wykładów w pierwszym semestrze studiów oraz jego kontakty naukowe i towarzyskie. Wstępną edukację odebrał Herder w szkole łacińskiej w Morągu, gdzie głównymi przedmiotami były religia i łacina oraz elementy greki, hebrajskiego, matematyki i muzyki. Ojciec Herdera był tkaczem, później nauczycielem w szkole dla dziewcząt, a także dzwonnikiem i kantorem polskiej gminy ewangelickiej³. Oprócz szkoły i domu rodzinnego opiekę naukową roztoczyli nad zdolnym chłopcem miejscowi duchowni ewangelicy: diakon kościoła protestanckiego w Morągu, popularny pisarz religijny, Sebastian Friedrich Trescho (1733—1804)⁴ oraz morąski pastor Krystian Reinhold Willamovius (1701—1763). Możliwość wyjazdu na studia do Królewca zawdzięczał Herder finansowemu wsparciu chirurga wojskowego Schwartz-Erla z pułku rosyjskiego, stacjonującego wówczas w Morągu⁵.

I. Wśród studentów królewieckiej Albertyny

Herder udał się do Królewca 5 maja 1762 r., a dopiero 10 sierpnia został wpisany przez prorektora Johanna Christopha Bohla, drugiego profesora medycyny i dziekana wydziału medycznego do metryki uniwersyteckiej pod numerem 49 wśród stu dwóch studentów semestru letniego 1762 r.⁶ Zapis w metryce uniwersyteckiej brzmiał: „Herder

* *Zmieniona wersja referatu przedstawionego na konferencji „Johann Gottfried Herder 1803—2003 w dwusetną rocznicę śmierci zorganizowanej 16—17 października 2003 r. przez Ośrodek Badań Naukowych, Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Muzeum Warmii i Mazur oraz Burmistrza Morąga.*

1 T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. 1, Olsztyn 1984; t. 2, Olsztyn 1988, tu: t. 1, ss. 95—98.

2 *Johann Gottfried Herder. Briefe (1763—1803)*, u. Leitung K. H. Hahn, Bd. 1—8, Weimar 1982.

3 T. Namowicz, *Johann Gottfried Herder. Z zagadnień przelomu oświecenia w Niemczech w drugiej połowie XVIII wieku*, Olsztyn 1995, s. 44.

4 *Altpreuussische Biographie* (dalej: Altpr. Biogr.), Bd. 2, hrg. v. Ch. Krollmann, K. Forstreuter und F. Gause, Marburg a. Lahn 1978, ss. 742—743.

5 T. Namowicz, op. cit., s. 44.

6 Pełniący funkcję rektora profesor poezji Johann Georg Bock zmarł niespodziewanie 7 VII 1762 r., stąd jego funkcje przejął prorektor Johann Christoph Bohl.

Joh. Godfr. — Mohrunge Borussus”⁷. Młody Herder miał prawie trzy miesiące na oswojenie się z dużym miastem, które w połowie XVIII w. liczyło około 50 tys. mieszkańców (w tym 5 tys. stacjonujących tu żołnierzy). Życie ówczesnego Królewca toczyło się na 182 ulicach, wśród 5183 domów, 20 kościołów, 10 aptek, 14 oficyn drukarskich i 76 zajazdów. Przez Pregolę przetrzuconych było siedem dużych mostów⁸.

W sensie intelektualno-duchowym pozostawał Królewec lat sześćdziesiątych XVIII w. pod wpływem idei oświeceniowych. Na kanwie wspólnej lektury, informacji i krytyki rozwijały się wielostronne dyskusje z zakresu literatury, polityki, praw natury, spraw socjalnych, moralnych, ekonomicznych, technicznych, nauk przyrodniczych. Gwałtownie rozwijał się rynek książki, rosła liczba czasopism. Rozbudzony nawyk czytania i pisania sprzyjał powstawaniu nowych specyficznych form życia społecznego, jak loże, lokalne towarzystwa naukowe i salony literackie⁹.

W pierwszym roku studiów Herdera, w mieście pozostawały jeszcze okupujące je w latach wojny siedmioletniej wojska rosyjskie. Pobyt Rosjan w Królewcu (1758—1762) okazał się nawet korzystny dla towarzyskich form życia mieszkańców miasta, którzy właśnie wtedy nauczyli się pić herbatę i poncz. Zniesienie granic celnych między Litwą i Rosją spowodowało bowiem napływ wielkich ilości taniej chińskiej herbaty, która odtąd przestała być napojem elitarnym. Władze rosyjskie objęły uniwersytet specjalną ochroną, a wielu stacjonujących tu rosyjskich żołnierzy uczęszczało nawet na wykłady uniwersyteckie.

Analizując metrykę uniwersytecką za semestr letni 1762 r. stwierdzamy, że rektor wpisywał studentów od 22 kwietnia do 1 października i były to osoby różnych nacji. Większość pochodziła z miasteczek obszaru pruskiego, zwłaszcza z Mazur: Bartoszyce (4), Kętrzyna (1), Szczytna (1), Dąbrówna (1), Rynu (1), Ełku (2), Pisanicy (1), Nidzicy (2). Kilku przybyło z obszaru Litwy Pruskiej: Ragnety (1), Gąbina (2), Tylży (2). Licznie też reprezentowana była młodzież z samego Królewca (9), w tym Reinhold Theodor Jester syn czwartego profesora prawa czy Jorgens Christ — księgarz akademicki. Dużą grupę studentów stanowiła szlachta kurlandzka (13) i przybysze z Pomorza Zachodniego „Pomerani” (10), nieco mniejszą przybysze z Inflant (czterech szlachciców, w tym trzech z Rygi). Stosunkowo niewielu studentów przybyło na studia z Prus Królewskich (Toruń — 2, Kwidzyn — 1, Malbork — 3, Gdańsk — 2, w tym aptekarz królewiecki Johann Sigismund Tiepol). W semestrze tym do metryki wpisało się ponadto ośmiu studentów farmacji (z Bartoszyca, Rygi, Wystruci, Królewca, Labiawy, z Nowej Marchii i Pomorza Zachodniego) oraz dwóch studentów medycyny: przybyły z Petersburga Mathaeus Hermann, aptekarz zamkowy oraz rodem z Królewca Johann Samuel Schooff chirurg. Studia rozpoczęło też dwóch studentów przy których w metryce figuruje określenie „Polonus”: polski szlachcic Andreas de Worff oraz Johann Georg Scheibe z Mińska. W metryce spotykamy też pojedynczych studentów ze Śląska, Berlina i Szwecji¹⁰.

Kolejnym krokiem Herdera po wpisaniu do metryki uczelnianej była rejestracja w albumie wydziału teologicznego. Nazwiska siedemnastu studentów, w tym Herdera

7 *Die Matrikel der Albertus Universität zu Königsberg i. Pr.* (dalej: *Die Matrikel*), hrsg. G. Erler, Bd. 2, Leipzig. 1911/12, s. 484.

8 F. Gause, *Geschichte der Stadt Königsberg in Preussen*, Bd. 2, Köln—Graz 1968, s. 140, s. 148.

9 *Ibidem*, ss. 157—158.

10 *Die Matrikel*, Bd. 2, ss. 482—484.

Anno 1762.
per semestre aestivum
Decano
G. Frid. Sam. BOCK
Albo Facultatis Theologicae inferiunt

9. xvi. April. Adam Cerulla, Rejzoga - Bor.
 Carl. Leop. Raubenberg, Ruderberg. ad Angerb. Bor.
 Frid. Jan. Lentz, Dorpat. Livon.
 Christian Frid. Marquardt, Burkersf. Bor.
 Gerhard Jo. Boetzel, Libav. Curon.
 Reval. Christoph. Boetzel, Libav. Curon.

9. x. xvii. April. Jo. Gottfr. Reidt, Rastemb. Bor.
 Christian Miit. Mielzki, Mielken. Bor.
 Will. Jo. Raveh, Wratiblar. Silesius.

9. 2. Maji. Gottfr. Adam Liffus, Res-necta - Bor.
 Martin Luth. Wolff, Thoren. Bor.

9. xv. — Abrah. Gotthold Schultz, ad Angerb. Bor.
 Christian Theoph. Geppiker, ad Sedin. Pomer.
 Jo. Rolbeck, Lycrens. Bor.

9. xii. Septbr. + Frid. Theod. Michel, Sitarka Bor.

9. xi. August.
 + Jo. Gottfr. Herder, Wolung. Bor.
 Michael Pogorzelski, ad Angerb. Bor.

odnotował w księdze wydziału teologicznego dziekan Friedrich Samuel Bock¹¹. Z wymienionych dat wynikałoby, że przyjęcie na wydział teologiczny nastąpiło następnego dnia po wpisaniu Herdera do metryki uniwersyteckiej, czyli 11 sierpnia. Tym samym upadł początkowy projekt podjęcia przez Herdera studiów medycznych. Herder przebywając w Królewcu od maja 1762 r. miał czas, by osobiście przekonać się, że jest zbyt wrażliwy by uczestniczyć w zajęciach z anatomii. W tej sytuacji zdecydował się pójść drogą kariery duchownej i pedagogicznej, wybierając wydział teologiczny. Możliwe też, że młody Herder był tak dobrze przygotowany do studiów, że podjęcie przez niego edukacji z zakresu medycyny, który to fach traktowano wówczas jako rzemiosło, uznali egzaminujący go profesorowie za marnowanie talentu.

W albumie wydziału teologicznego nazwisko Herdera nie znalazło się w kolumnie nazwisk, w której wpisy następowały chronologicznie, lecz zostało dopisane poniżej. Musiał więc dołączyć do całej grupy nieco później. Należy zaznaczyć, że wpisana przy nazwisku Herdera data rozpoczęcia studiów teologicznych — 11 sierpnia mogła być przypadkowa. Tu pojawia się dodatkowa niespodzianka. Innym „spóźnionym” studentem dopisanym jako ostatni do listy studentów semestru letniego 1762 był obok Herdera późniejszy mazurski pastor polskoewangelicki Michael Pogorzelski (1737—1798). Pogorzelski był popularnym wśród ludności mazurskiej pieśniarzem, gawędziarzem i poetą¹². Nie mamy potwierdzenia źródłowego na temat kontaktów Herdera i wówczas dwudziestopięcioletniego Pogorzelskiego, ale zapewne spotykali się na wspólnych zajęciach akademickich.

Kto jeszcze znalazł się w najbliższym otoczeniu Herdera w pierwszym okresie studiów teologicznych? Na siedemnastu studentów wpisanych w tym semestrze dwunastu pochodziło z miasteczek i wsi obszaru pruskiego, pozostali z Kurlandii, Inflant i Śląska¹³. Nie wydaje się jednak, aby któryś z tych kolegów znalazł się w kręgu bliskich przyjaciół Herdera. Zapewne był on znacznie bardziej wyrobiony intelektualnie i szukał przyjaciół wśród starszych studentów¹⁴. Do grona jego znajomych należał syn profesora prawa, sam studiujący prawo, późniejszy Kriegrat, Jacob Friedrich Kurella¹⁵, z którym codziennie wypijał filiżankę herbaty, dyskutował o literaturze pięknej i wydawanych pismach krytycznych. Innymi kolegami z czasów królewieckich byli: syn superintendenta z Pasłęka, miłośnik muzyki, Carl Gottlieb Fischer (1745—1801)¹⁶ oraz student teologii

11 Altpr. Biogr., Bd.1, hrsg. v. Ch. Krollman, 1941, s. 64.

12 T. Oracki, op. cit., t. 2, ss. 84—85.

13 Wpisy w albumie wydziału teologicznego następowały od 26 IV do 12 IX i znajdujemy tam następujące nazwiska: Adam Cerulla, Rossoga/Rozogi (Borussus), Carol Leopold Rutenberg, Tilsa/Tylża (Borussus), Friedrich Daniel Lentz, Dorpat (Livonus), Christian Friedrich Marquardt, Bartenstein/ Bartoszyce (Borussus), Gerhard Johann Boeckel, Libav/Lipawa (Curonus), Reinhold Christoph Boeckel, Lipawa/Libav (Curonus), Johann Gottfried Rendt, Rastenburg/Kętrzyn (Borussus), Christian Michael Nietzki, Milcken/Milki (Borussus), Wilhelm Johann Rasch, Wratislaviensis/Wrocław, (Silesius), Gottfried Erdmund Littfas, Neo Jucha/Nowe Juchy (Borussus), Martin Luther Wolff, Thorunensis/Toruń (Borussus), Abraham Gotthold Schulz, Angerburg/Węgorzewo (Borussus), Christian Theophil Gensicken, Sedin/Myślubórz (Pomeranus), Johannes Rosteck, Lyncensis/Ełk (Borussus), Friedrich Theodor Mitzel, Schocka (Borussus), Johann Gottfried Herder, Mohrung/Morąg (Borussus), Michael Pogorzelski, Angenburg/Węgorzewo (Borussus).

14 W. Dobbeck, *Johann Gottfried Herders Jugendzeit in Mohrunen und Königsberg 1744—1764*, Würzburg 1961.

15 Die Matrikel, Bd. 2: immatrykulowany w semestrze letnim 1760 r.

16 Altpr. Biogr., Bd. 1, s. 185.

Theodor Gottlieb Hippel (1741—1801)¹⁷. Na wykłady Kanta chodził Herder razem z młodszym od siebie Karlem Gottliebem Bockiem (1746—1829)¹⁸, krewnym i wychowankiem profesora poezji Friedricha Samuela Bocka.

Szczególną rolę w życiu intelektualnym miasta odgrywała wówczas oficyna wydawnicza Johanna Jakoba Kantera (1738—1786)¹⁹. To tu około godziny 11, gdy księgarz wykladał sprowadzone nowości wydawnicze, schodzili się profesorowie i studenci, by dowiedzieć się o aktualnych prądach i polemikach literackich i naukowych. Kanter, starszy od Herdera zaledwie o sześć lat znalazł się w gronie jego bliskich przyjaciół. W oficynie Kantera poznał też Herder syna organisty i muzyka miejskiego z Gołdapi, Johanna Friedricha Hartknocha (1740—1789)²⁰, który po pięciu latach studiów teologicznych pracował u Kantera jako pomocnik. Po wyjeździe Hartknocha do Rygi przeprowadził się tam również Herder, a ich długoletnia przyjaźń przeniosła się później na ich dzieci²¹.

Inną osobowością, która wywarła w tym okresie wielki wpływ na młodego Herdera, był pisarz i filozof Johann Georg Hamann (1730—1788)²². Hamann był starszy o czternaście lat od Herdera, studiował w Królewcu teologię potem prawo. Hamann był wcześniej wydawcą tygodnika „Daphne” skierowanego do chcących się kształcić kobiet oraz pierwszym redaktorem odpowiedzialnym za dział literacki (do maja 1764 r.) założonej przez Johanna Jakoba Kantera gazety „Königsbergischen Gelehrten und Politischen Zeitungen”²³. Jej współpracownikami byli Immanuel Kant (1724—1804)²⁴, Theodor Gottlieb Hippel (1741—1796)²⁵, pisarz i poeta Johann Georg Scheffner (1736—1820)²⁶, Sebastian Trescho, a później także Herder²⁷. Gazeta ukazywała się dwa razy w tygodniu, a jej pierwszy numer pojawił się 4 lutego 1764 r. Oprócz aktualności literackich gazeta zawierała skrót wiadomości politycznych²⁸.

Przyjaźń Herdera z Hamannem datowała się najpóźniej od wiosny 1764 r. i opierała się nie tylko na wymianie poglądów filozoficznych, lecz także na wspólnym zamięłowaniu do literatury, poezji i muzyki²⁹. Do ulubionych autorów Hamanna należeli w tym czasie klasycy greccy, obaj z Herderem zajmowali się też literaturą angielską, zwłaszcza twórczością Szekspira³⁰. Hamann był zaprzyjaźniony z rodziną królewieckiego muzyka

17 Ibidem, s. 278.

18 Ibidem, ss. 64—65.

19 Ibidem, s. 324.

20 Altpr. Biogr., Bd. 1, s. 252.

21 W. Dobbeck, op. cit., ss. 143—144.

22 Altpr. Biogr., Bd. 1, s. 248.

23 M. Seils, *Johann Georg Hamann und die Königsberger Universität*, w: *Königsberg Studien. Beiträge zu einem besonderen Kapitel der deutschen Geistesgeschichte des 18. und angehende 19. Jahrhunderts*, hrsg. v. J. Kohnen, Frankfurt a. Main, Berlin—Bern—N.York—Paris—Wien 1998, ss. 15—35.

24 Altpr. Biogr., Bd. 1, ss. 323—324.

25 Ibidem, ss. 277—278.

26 Ibidem, ss. 600—601.

27 W. Dobbeck, op. cit., s. 119.

28 A. Pupi, *Die Anfänge der Königsbergischen Gelehrten und Politischen Zeitungen (Februar — Mai 1764). Uebersicht*, w: *Königsberger Beiträge zu einem besonderen Kapitel der deutschen des 18. Jahrhunderts*, hrsg. v. J. Kohnen, Frankfurt a. Main 1994, ss. 23—24.

29 W. Dobbeck, op. cit., s. 135.

30 Ibidem, s. 127.

i kompozytora Johanna Reichardta³¹ i zapewne w jego towarzystwie przebywał też młody Herder³².

II. Herder jako nauczyciel „Collegium Fridericianum”

Szkoła założona w 1698 r. przez Theodora Gehra, od 4 marca 1701 znalazła się pod protektoratem króla Fryderyka Wilhelma I³³. W okresie dominacji w Królewcu uczonych z kręgu pietystycznego zreformowano w mieście wszystkie szkoły na wzór „Collegium Fridericianum”³⁴. W połowie XVIII w. podręczniki kolegium stały się obowiązujące w całej prowincji. Szkoła miała kształcić lojalnych i posłusznych poddanych, ludzi cnotliwych i pożytecznych dla społeczeństwa.

Herder był nauczycielem kolegium, w ostatnich dwóch latach ponad trzydziestoletniego inspektoratu (od Wielkanocy 1732—1764) pochodzącego z Darłowa (Rügenwalde) Christiana Schifferta, oraz w ostatnich latach pracy dyrektora tej placówki i jednocześnie profesora teologii na Albertynie Franza Alberta Schultza (1692—1763)³⁵. Herder został polecony Schiffertowi na inspicjenta kolegium wkrótce po rozpoczęciu studiów. W tym czasie pod kierownictwem dwóch inspektorów pracowało w szkole najczęściej ponad trzydziestu nauczycieli, zwykle studentów teologii. Większość zaczynała właściwą pracę pedagogiczną po dwuletnich studiach, byli to więc ludzie młodzi około dwudziestoletni³⁶. Pracę podejmowano tu chętnie, gdyż nauczyciele byli nieźle opłacani, a ponadto jako bodziec do lepszej pracy stworzył Schiffert specjalny fundusz, służący jako premia dla wyróżniających się nauczycieli³⁷. Młodzież nauczano w sześciu klasach łacińskich i trzech niemieckich.

Herder po przybyciu do Królewca miał tylko 3 talary i 8 groszy. Pieniądze te szybko wydał na opłaty związane z rozpoczęciem nauki. Dzięki pracy zyskał jednak darmowe mieszkanie i wyżywienie. Przez cały okres studiów uniwersyteckich był skazany tylko na siebie i nigdy nie korzystał z finansowego wsparcia rodziców³⁸. W budynku Kolegium znajdowało się około dwudziestu pięciu pokoi, w których po dwóch uczniów mieszkało razem z nadzorującymi ich studentami³⁹. W szkole panowała surowa dyscyplina. Wstawano o godzinie 6 rano, zaś latem po 5. Po kwadransie wszyscy spotykali się w pokojach na modlitwie. Wyjątkiem był piątek, kiedy od 5 do 6 rano miała miejsce wspólna godzina modlitwy. Od 7 do 11 odbywały się lekcje, potem posiłek i od 13 do 16 ponownie lekcje. Na 16 wyznaczona była pora obiadu, a następnie bez względu na porę roku uczniowie odbywali półgodzinny spacer na dziedzińcu. Od 17 do 19 przygotowywano się do lekcji w swoich pokojach. Dzień kończyła kolacja o 19, ponowny półgodzinny spacer i godzina nauki do 21. O 21 zamykano bramy kolegium a o 22 wszystkie światła

31 Altpr. Biogr., Bd. 2, s. 544.

32 W. Dobbeck, op. cit., ss. 120—121.

33 J.F. Goldbeck, *Nachrichten von der Königlichen Universität zu Königsberg in Preussen*, Königsberg 1782, s. 204.

34 G. Zippel, *Geschichte des Königlichen Friedrichs-Kollegiums zu Königsberg Pr. 1698—1898*, Königsberg 1898, s. 123.

35 Altpr. Biogr., Bd. 2, ss. 643—644; J.F. Goldbeck, op. cit., s. 211.

36 G. Zippel, op. cit., s. 119.

37 J.F. Goldbeck, op. cit., s. 212.

38 W. Dobbeck, op. cit., s. 85.

39 J. Goldbeck, op. cit., s. 223.

w budynku gasły. Ferii nie było wcale, jedynie latem raz w tygodniu organizowano wycieczki na obrzeża miasta⁴⁰.

Pierwszym stopniem w karierze nauczycielskiej był stopień inspicjenta, a ostatnim otrzymanie własnej klasy. Herder szybko awansował i już w semestrze zimowym 1762/63 prowadził lekcje rachunków w drugiej klasie niemieckiej, a na Wielkanoc 1763 r. zamiast klasy niemieckiej przydzielono mu trzecią klasę: grecką, hebrajską, francuską i matematyczną. Pół roku później był nauczycielem łaciny i jednocześnie nauczał w niższej klasie drugiej oraz w klasie pierwszej historycznej i filozoficznej. Po tej zmianie zrezygnował on z nauczania greki, a od Wielkanocy 1764 także z nauczania francuskiego. W czasie pracy dydaktycznej w Kolegium otrzymywał on też przez trzy semestry wynagrodzenie (2^{1/2} Reichstaler za semestr) za grę na pozytywie w kościele szkolnym⁴¹. Herder musiał być niezwykle utalentowany muzycznie, co potwierdził w liście do niego z 18 maja 1765 r. Hamann nazywając go „Genie zur Musik”. W drugim roku pobytu Herdera w Królewcu znajdujemy go też wśród nauczycieli prowadzących katechezę. Pracując w Collegium Fridericianum niewiele pozostawało mu czasu na własne studia. Herder jednak podchodził do studiów w sposób niezwykle odpowiedzialny, a jego plan dnia, który zapisał w prowadzonym przez siebie zeszycie zatytułowanym „Beiträge für Gedächtnis” wypełniony był licznymi zajęciami. Dzień zaczynał się i kończył lekturą wybitnego przedstawiciela francuskiego oświecenia Jeana Jacquesa Rousseau (1712—1778), którego czytał rano od 7 do 8 i wieczorem od 22 do 23. Godziny między 8 a 9 poświęcał odom i językowi francuskiemu. Zajęcia uniwersyteckie i w kolegium odbywał od 9 do 15. Między 15 a 16 zajmował się historią, przez kolejną godzinę, spacerując, rozważał sprawy moralno-etyczne. Około 19 pracował w księgarni i tylko jedną godzinę od 21—22 poświęcał teologii. Często przygotowywał się do katechezy w szkole⁴². Jego uczniowie pisarz i teolog Johann Friedrich Goldbeck (1748—1812)⁴³ oraz Johann Friedrich Hirschfeldt zaliczali Herdera do wybitniejszych nauczycieli kolegium swych czasów.

Jednak sam Herder nie był zadowolony nie tylko z pobytu w Królewcu ale też ze swej pracy w gimnazjum fryderycjańskim. Swą dezaprobatę wyraził w liście z 5 października 1764 r. do przebywającego w Rydze tamtejszego rektora szkoły katedralnej Johanna Gotthelfa Lindnera (1729—1776)⁴⁴ w którym napisał: „Mir gefällt's nicht sehr sonderlich hier in Königsberg und noch etwas minder auf unserm Fridericiano”⁴⁵.

III. Uniwersytet królewiecki w czasach Herdera

Połowa XVIII w. to okres w którym nastąpiło nasilenie procesów centralizacyjnych w państwie pruskim, czego wyrazem jeśli chodzi o szkolnictwo wyższe było powołanie w 1747 r. w Berlinie jednolitego zarządu dla wszystkich uniwersytetów pruskich — tzw. Oberkuratorium. Był to najpierw organ kolegialny, który z czasem podporządkowany został ministrowi sprawiedliwości zarządzającemu tzw. Geistliches Departement. W studenckich czasach Herdera nastąpiła zmiana na stanowisku nadkuratora (Oberkurator)

40 Ibidem, ss. 227—228.

41 G. Zippel, op. cit., s. 122.

42 W. Dobbeck, op. cit., s. 95.

43 Altpr. Biogr., Bd. 1, s. 19.

44 Ibidem, s. 401.

45 *Johann Gottfried von Herders Lebensbild*, hrsg. v. E. G. von Herder, Bd. 1, Erlangen 1848, s. 311 i n.

uniwersytetów pruskich i objął je w 1763 r. Etats und Kriegsminister Carl Joseph Maximilian von Fürst (1717—1790)⁴⁶. Podczas gdy uniwersytety we Frankfurcie nad Odrą i w Halle znajdowały się bezpośrednio pod władzą Oberkuratorium, to uniwersytet w Królewcu wraz z uniwersytetem w Duisburgu podlegały najpierw władzy prowincjonalnej, a dopiero potem tej w Berlinie. W Królewcu nadzór nad miejscowym uniwersytetem sprawował lokalny rząd „Königliche Preussische Regierung” (Etats Ministerium) oraz podporządkowany mu utworzony w 1751r. konsystorz prowincjonalny (Provinzialkonsistorium).

Wybrany przez Herdera wydział teologiczny był jednym z trzech wyższych wydziałów królewieckiej Albertyny i obok wydziału prawa najliczniej wówczas uczęszczanym. Z zachowanego spisu studentów z 1772 r. czyli zaledwie osiem lat po opuszczeniu murów uczelni przez Herdera wynika, że na ogólną liczbę 448 studentów, 256 studiowało teologię, 185 prawo, a siedmiu medycynę⁴⁷.

Podstawą programu studiów na uniwersytecie w Królewcu były szesnastowieczne statuty uniwersyteckie, statuty poszczególnych wydziałów z początku XVII w. oraz uzupełniająca je ustawa z 25 października 1735 r. wydana przez króla Fryderyka Wilhelma I, dotycząca spraw akademickich i kościelnych⁴⁸. Dwa duże rozdziały tej ustawy zostały poświęcone wydziałowi filozoficznemu i teologicznemu. Kandydaci na studia teologiczne musieli być najpierw przeegzaminowani przez profesorów tego wydziału ze znajomości podstaw łaciny, greki, hebrajskiego a następnie dopuszczani byli do kolejnego egzaminu przed dziekanem wydziału filozoficznego. Potem mogli być już immatrykulowani przez rektora uczelni⁴⁹.

Program wykładów teologicznych był tak zaplanowany, żeby studenci przez cały rok mogli uczęszczać na zajęcia ze wszystkich części teologii. Najważniejsze rozdziały nauk teologicznych powinny być wykładane w każdym semestrze przez dwóch profesorów. Pierwszy rok na wydziale teologicznym był dla studentów wprowadzeniem do nauk teologicznych a przez udział w wykładach filozoficznych przygotowaniem do gruntowniejszych studiów w kolejnych latach. Dlatego szczególny nacisk położono na naukę języków starożytnych, koniecznych do studiowania Pisma Świętego.

Ustawa z 1735 r. wprowadzała ścisły rozdział pomiędzy zakresem wykładów filozoficznych i teologicznych. Profesorom wydziału filozoficznego zabroniono omawiania kwestii teologicznych pod pretekstem wykładów filozoficznych lub filologicznych, szczególnie prowadzone na wydziale filozoficznym wykłady ze sztuki oratorskiej „Collegii Oratoris” nie mogły zastępować wykładów z homiletyki⁵⁰. Jednak jak to było często na królewieckiej Albertynie przepisy ustaw daleko odbiegały od tego co niosło

46 *Allgemeine Deutsche Biographie* (dalej: ADB), Bd. 8, Leipzig 1878, ss. 213—214.

47 Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), XXVIII/1646/237, Uniwersytet Królewiecki, Rząd Pruski do senatu uniwersytetu, ss. 29—32, 46—47, s. 235, 244.

48 APO, XXVIII/1646/236, Berlin 25 X 1735, s. 94 i n.; wcześniejsze rozporządzenia w tych kwestiach: D.H. Arnoldt, *Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsberger Universität*, Th.1, Königsberg 1746, Th.1, Beilage Nr 54: Berlin 18 X 1732, ss. 312—314; *Erlautertes Preussen*, Bd. 5, Königsberg 1742: Berlin 3 IV 1734, ss. 549—566.

49 D.H. Arnoldt, op. cit., 1746, Th. 1, s. 329.

50 D. Bogdan, *Besuch der Vorlesungen durch Studenten der Theologischen Fakultät der Königsberger Universität in den 70er und 80er Jahren des 18 Jahrhunderts*, ss. 100—101, w: *Studien zur Entwicklung preussischer Universitäten*, hrsg.v. R. Brandt und W. Euler, Wiesbaden 1999.

życie. W maju 1763 r. zmarł Franz Albrecht Schultz⁵¹. Od chwili nominacji Schultza w 1732 r. na profesora teologii, w Królewcu trwał do lat sześćdziesiątych XVIII w. okres dominacji pietystów nie tylko na uniwersytecie, lecz praktycznie w życiu całej prowincji. Przybrał on tu szczególną formę — głęboka religijność powiązana była z racjonalizmem filozofii Christiana Wolffa (1679—1754). Wiara i wiedza miały wskazywać studentom drogę życia⁵². Przypomnieć trzeba, że do lat trzydziestych XVIII w. jedynym kierunkiem filozoficznym obowiązującym na tutejszej uczelni był arystotelizm. To właśnie Franz Albert Schultz pozostając pod wielkim wrażeniem rewolucyjnych zmian w dydaktyce, zapoczątkowanych przez Augusta Hermanna Francke (1663—1727)⁵³ na uniwersytecie w Halle wprowadził zmiany w szkolnictwie królewieckim. Pietystyczne poglądy profesora Schultza uległy z czasem złagodzeniu i nawet jego stosunki z profesorem teologii Johannem Jacobem Quandtem (1686—1772)⁵⁴ układały się poprawnie. Ogólnie w ostatnich latach życia Schultz był osobą powszechnie uznaną i poważaną, a w semestrze zimowym 1762 r. pełnił jeszcze funkcję rektora uczelni królewieckiej⁵⁵.

Poglądy teologiczne i filozoficzne większości profesorów wydziału teologicznego ukształtowane zostały jeszcze w pierwszej połowie XVIII w. przez pietyzm a połączone z oświeceniowymi zasadami filozofii Christiana Wolffa (1679—1754)⁵⁶ tworzyły charakterystyczną atmosferę intelektualną Królewca, która trwała jeszcze jakiś czas po śmierci Schultza.

Przełom lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVIII w. to na wydziale teologicznym zmiana pokoleniowa, w trakcie której następował zanik wpływów pietyzmu a coraz bardziej aktualne stawały się racjonalistyczne idee oświeceniowe. Kształcenie służyć miało późniejszej funkcji w państwie⁵⁷. Akta senatu z tego okresu wskazują, że panowała wówczas ostra cenzura wypowiedzi i wszelkie przejawy wolności słowa były objęte kontrolą ze strony senatu⁵⁸. Podobnej cenzurze podlegały przygotowywane przez studentów dysputy co wywoływało wiele kontrowersji. Dlatego senat postanowił, by każdy z dziekanów lub profesorów powołany do oceniania druku, przy skreśleniach umieszczał swoje nazwisko. Drukarzom zaś zakazywano drukowania skreślonych przez cenzora fragmentów⁵⁹.

Wśród akt senatu akademickiego znalazła się informacja o karze 6 talarów nałożonej przez senat 19 stycznia 1763 r. na drukarza Kantera za wydrukowanie bez zezwolenia dziekana wydziału i zatwierdzenia rektora pisma magistra Kanta *Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Dasein Gottes, Moral*⁶⁰.

51 Por. przyp. 34.

52 W. Starck, *Hinweise zu Kants Kollegen vor 1770*, w: *Studien zur Entwicklung Preussischer Universitäten*, ss. 113—114.

53 ADB, Bd. 7, Leipzig 1878, s. 219.

54 *Altpr. Biogr.*, Bd. 2, s. 525.

55 *Die Matrikel*, s. 485.

56 ADB, Bd. 44, Leipzig 1898, s. 12.

57 J. Serczyk, *Albertyna. Uniwersytet w Królewcu (1544—1945)*, Olsztyn 1994, ss. 65—66.

58 Por. S. Dietzsch, *Zensur in Königsberg und des Universitätsensors Immanuel Kant w: Königsberg. Studien*, ss. 191—199; 11 V 1749 Fryderyk Wielki wydał tzw. prewencyjny „Allgemeines Censuredikt”.

59 APO, XXVIII/1646/446, *Senatsprotokolle*, 6 X 1762, s. 936.

60 APO, XXVIII/1646/446, *Senatsprotokolle*, 19 I 1763, ss. 98—101: Kiedy 16 I znaleziono w drukarni egzemplarze pisma Kanta, Kanter wyjaśnił, że egzemplarz tego pisma wysłał do Berlina, gdyż była nadzieja na druk. Następnie kilka egzemplarzy przedrukował bez cenzury, lecz po decyzji senatu dalszy druk wstrzymał; Por. W. Tatariewicz, *Historia filozofii*, t. 2, Warszawa, s. 164.

IV. Kadra profesorska Uniwersytetu w semestrze letnim 1762

W semestrze letnim 1762 r., w którym Herder rozpoczynał studia, kadra profesorska liczyła tylko dwadzieścia cztery osoby: na wydziale teologicznym wykładało sześciu profesorów zwyczajnych, na prawie siedmiu, na wydziale medycznym pięciu, zaś na tzw. niższym wydziale filozoficznym wykładało siedmiu profesorów zwyczajnych „ordinarii” i jeden profesor nadzwyczajny „*extraordinarius*”. Dwóch profesorów, Bock i Langhansen łączyli profesury na wydziale teologicznym i filozoficznym⁶¹.

Na wydziale teologicznym na sześciu profesorów czterech pochodziło z Królewca, tylko Schultz pochodził ze Szczecinka a Moldenhawer z Halle. Na wydziale filozoficznym wszyscy profesorowie, poza pochodzącym z Pomorza Georgiem Davidem Kypke, urodzili się w Królewcu. Większość z nich rozpoczynała studia na Albertynie, by kontynuować je na niemieckich uniwersytetach, głównie w Halle. W 1762 r. na dwunastu wykładowców wydziału teologicznego i filozoficznego tylko czterech uzyskało tytuł magistra w Królewcu (Werner, Buck, Hahn, Moldenhawer), sześciu było promowanych na magistra w Halle (Teske, Christiani, Bock, Kypke, Schultz, Arnoldt), a dwóch w Jenie (Langhansen, Lilienthal).

Na wydziale filozoficznym w pierwszym semestrze studiów Herdera w Królewcu wykładało ośmiu profesorów, których obowiązkiem było prowadzenie czterech godzin wykładów publicznych tygodniowo⁶². Byli to:

1. Dziekan wydziału Christophorus Langhansen (1691—1770)⁶³, syn Christiana (1660—1727)⁶⁴, profesor matematyki i teologii, autor licznych prac z zakresu matematyki i astronomii. Ożeniony w 1720 r. z córką czołowego pietysty Heinricha Lysiusa, Brygidą Gertrudą. W semestrze letnim 1762 r. od godziny 10 prowadził wykłady publiczne z geometrii.

2. Johannes Gottfried Teske (1704—1772)⁶⁵, od 1729 r. profesor zwyczajny fizyki, odkrywca nieznanego działania elektryczności kontynuował wykłady z fizyki teoretycznej i eksperymentalnej. W semestrze letnim 1762 r. prowadził od godziny 15 do 16 wykłady publiczne z astronomii i fizyki.

3. Carolus Andreas Christiani (1707—1780)⁶⁶, profesor zwyczajny filozofii praktycznej. W semestrze letnim 1762 r. wykładał publicznie od godziny 13 na temat „*Officia hominis naturalia*”. W czasach Herdera, od 1763 r. był też bibliotekarzem Biblioteki Wallenrodzkiej.

4. Friedrich Samuel Bock (1716—1785)⁶⁷, profesor zwyczajny teologii i języka greckiego, jednocześnie bibliotekarz biblioteki zamkowej (Schlossbibliothek). Prowadził wykład kursowy w godzinach 14—15 na temat listów apostołskich św. Łukasza i św. Pawła.

61 Ibidem, XXVIII/1647/12a, Kuratorium Uniwersytetu Królewskiego, Index Praelectionum Professorum in Academia Regiomontana, semestr letni 1762, ss. 43—44, 45—47, 51—54.

62 Ibidem, Index Praelectionum Professorum Facultatis Philosophicae, semestr letni 1762, ss. 53—54.

63 Altpr. Biogr., Bd. 1, s. 382.

64 Ibidem.

65 Altpr. Biogr., Bd. 2, 1967, ss. 723—724.

66 Ibidem, Bd. 1, s. 104.

67 Ibidem, s. 64.

5. Jacobus Fridericus Werner (1732—1782)⁶⁸ profesor elokwencji i historii, w godz. 9—10 wykładał historię Starego Testamentu.

6. Georgius David Kypcke/Kypke (1723—1779)⁶⁹ profesor zwyczajny języków orientalnych. Do jego obowiązków należał nadzór nad synagogą. W czasach Herdera prowadził publicznie od godziny 8 do 9 wykład kursowy na temat Starego Testamentu: Księgi Jozuego, Księgi sędziów i dwóch Ksiąg Samuela.

7. Fridericus Johannes Buck (1722—1786)⁷⁰ uczeń słynnego królewieckiego profesora logiki i metafizyki Martina Knutzena (1713—1751)⁷¹, od 1759 r. profesor zwyczajny logiki i metafizyki⁷². W 1743 r. promowany na magistra filozofii. W semestrze letnim 1762 r. prowadził wykłady publiczne z logiki od godziny 7 do 8.

8. Johann Bernhard Hahn jr.⁷³, od 1749 r. profesor nadzwyczajny wymowy i historii⁷⁴ o godzinie 10 prowadził publiczne ćwiczenia przygotowujące do prowadzenia dysputacji akademickich.

Na wydziale teologicznym wykładało w semestrze letnim sześciu profesorów⁷⁵:

1. Dziekan wydziału Friedrich Samuel Bock⁷⁶ profesor zwyczajny teologii. W semestrze letnim 1762 r. prowadził w godzinach 15—16 wykłady publiczne z teologii moralnej.

2. Christophorus Langhansen⁷⁷ profesor zwyczajny teologii, autor pism filozoficznych i teologicznych, w których nawiązywał do Godfrieda Wilhelma Leibniza *Teodycei i Metafizyki* Christiana Wolffa. W poprzednim semestrze wykładał komentarze do Ewangelii św. Mateusza. Nie podał w wykazie jakie wykłady będzie prowadził w bieżącym semestrze.

3. Franz Albert Schultz⁷⁸, doktor teologii, z powodu ciężkiej choroby nie kontynuował wykładów.

4. Daniel Heinrich Arnoldt (1706 — 1775)⁷⁹, profesor zwyczajny teologii, zwolennik filozofii Wolffa. Autor licznych prac historycznych. Od 1763 był dyrektorem Collegium Fridericianum. W czasach Herdera prowadził wykłady z teologii moralnej „*Civilitate christiana*”, a w godzinach 9—10 z homiletyki.

5. Theodorus Christophorus Lilienthal (1717 — 1782)⁸⁰ profesor teologii, w semestrze letnim 1762 r. prowadził wykłady publiczne z historii Kościoła od IX do XV w.

6. Johann Henrich Daniel Moldenhawer (1709—1790)⁸¹, doktor teologii i profesor filozofii praktycznej, profesor nadzwyczajny, a od 1764 r. profesor zwyczajny. W latach

68 Ibidem, Bd. 2, s. 791.

69 Ibidem, Bd. 1, s. 377.

70 Ibidem, Bd. 1, s. 90.

71 Ibidem, Bd. 1, ss. 346—347.

72 Ibidem, s. 90; J. F. Goldbeck, op. cit., s. 84.

73 Altpr. Biogr., Bd. 1, s. 24: być może syn Johanna Bernharda Hahna (1685—1755), od 1715 r. profesora zwyczajnego języków orientalnych.

74 J. F. Goldbeck, op. cit., s. 87.

75 APO, XXVIII/1647/12a, Index praelectionum professorum Facultatis Theologicae, semestr letni 1762, ss. 43—44.

76 Por. przyp. 66.

77 Por. przyp. 62.

78 Por. przyp. 34.

79 Altpr. Biogr., Bd. 1, s. 19.

80 Altpr. Biogr. Bd. 1, ss. 398—399.

81 G. C. Pisanski *Entwurf einer preussischen Literaturgeschichte*, hrsg. v. S. Philippi, Königsberg 1886, s. 565.

1764—65 wykłady publiczne to komentarze do pism Izaaka, Jeremiasza, Ezachiała, Daniela. Prowadził też wykłady prywatne na temat „teologii objawienia”.

Ogólna ocena pilności profesorów w przekazywaniu wiedzy studentom nie zyskiwała wysokich not w oczach sprawującego nadzór nad uniwersytetem Królewskiego Rządu Pruskiego (Königliche Preussische Regierung). Głównym zarzutem było nieprowadzenie przez profesorów, oprócz obowiązkowych wykładów publicznych, także wykładów prywatnych. Stwierdzono, że w semestrze letnim 1763 r. na wydziale teologicznym nikt oprócz profesora Lilienthala nie wykładał prywatnie. Polecono też by profesorowie zwyczajni i nadzwyczajni regularnie drukowali artykuły naukowe w czasopiśmie „Inteligentz Blättern”. Profesorowie próbowali odpierać zarzuty. W sprawie wykładów prywatnych wydział teologiczny odpowiedział, że żaden profesor teologii nie ma obowiązku prowadzenia tego typu wykładów, a wielu profesorów tego wydziału jest obciążonych innymi zajęciami na uniwersytecie. Powołano się też na zarządzenia wydane w Berlinie 17 kwietnia 1736 r. i 29 maja 1751 r., w których stwierdzano, że wydział ten jest zwolniony z przysyłania artykułów do „Inteligentz Blättern”⁸².

Profesorowie tłumaczyli się, że studenci są zbyt ubodzy, żeby uczestniczyć w płatnych wykładach prywatnych, a poza tym zajmują się udzielaniem korepetycji i nie poświęcają wykładom zbyt wiele czasu⁸³. Jednak nacisk rządu okazał się skuteczny, bo w katalogu wykładów za semestr letni 1764 r. przy każdym nazwisku profesora znajdujemy informację o planowanych w najbliższym semestrze wykładach prywatnych⁸⁴.

Ówczesne zainteresowania Herdera odbiegały znacznie od zakresu wykładów proponowanych przez uniwersytet. Jego pasją była literatura lub — jak to wówczas nazywano — „schönen Wissenschaften”. Wśród autorów, których wówczas czytał, znajdujemy: Albrechta Hallera (1708—1777)⁸⁵, Friedricha Gottlieba Klopstocka (1724—1803)⁸⁶, Friedricha Carla v. Creutza (1724—1770)⁸⁷, Heinricha Wilhelma v. Gerstenberga (1737—1823)⁸⁸, Salomona Gessnera, Gottholda Ephraima Lessinga (1729—1781), a także twórców francuskich (Corneille, Moliere, Racine, La Fontaine, Voltaire, Boileau). Nad wszystkimi górował jednak Szekspir. Obok zainteresowań literackich pasją Herdera były nauki przyrodnicze⁸⁹.

Pomimo krytycznego stosunku Herdera do swych królewskich profesorów potrafił on docenić niektórych spośród nich. Najwyżej cenił on wówczas czterdziestopięcioletniego Theodora Christopha Lilienthala. W tych latach wykładał on m.in. historię Kościoła w okresie reformacji i czasach nowożytnych oraz „dogmatykę”. Mimo, że poglądy Lilienthala w sprawach biblijnych (np. że autorem Biblii jest sam Bóg) stały dla Herdera w zasadniczej sprzeczności z prawami rozumu i doświadczeniem, to jednak dzięki niemu zyskał ogólną orientację w problematyce biblijnej różnych epok oraz wiedzę, która później okazała się mu przydatna do krytycznej i historycznej interpretacji Biblii⁹⁰.

82 APO, XXVIII/1647/12a, Wydział teologiczny do senatu, 29 X 1763, s. 59.

83 APO, XXVIII/1647/12a, Rząd Pruski do senatu, 10 X 1763, ss. 55—56.

84 APO, XXVIII/1647/12a, Index praelectionum professorum Facultatis Theologicae, semestr letni 1764, s. 99 i n.

85 *Deutsches Literatur-Lexicon*, hrg. v. H. A. Krüger, München 1914, s. 159.

86 *Ibidem*, ss. 235—236.

87 *Ibidem*, s. 68.

88 *Ibidem*, s. 123.

89 W. Dobbeck, *op. cit.*, ss. 151—152.

90 *Ibidem*, s. 93.

Doceniał także Herder profesora języków orientalnych trzydziestodziesięcioletniego wówczas Geoga Davida Kypke. Jego wykład o stworzeniu świata był wprawdzie dla racjonalnego umysłu Herdera nie do przyjęcia, jednak doceniał jego prace w dziedzinie analizy językowej. To dzięki niemu nabył Herder umiejętności językowych, które pomogły mu w późniejszym czasie przy pracy nad Starym Testamentem.

Niewiele skorzystał Herder z wykładów pięćdziesięciosześcioletniego Daniela Heinricha Arnoldta, który wykładał wówczas na podstawie wydanej w 1764 r. swej pracy *Vernunft- und Schriftmässige Gedanken von den Lebenspflichten des Christen* etykę (Sittenlehre).

Wyjątkowo nudziły młodego Herdera wykłady sześćdziesięciodziesięcioletniego profesora Christoph Langhausena na temat Ewangelii czy czterdziestosześcioletniego Friedricha Samuela Bocka na temat Ksiąg Nowego Testamentu i historii naturalnej. Jednak mimo krytycznych uwag pod adresem tych profesorów, wyjeżdżając do Rygi, Herder zabrał ze sobą zeszyt z wykładami Bocka o poetach⁹¹.

Pewnym rozczarowaniem dla młodego Herdera był zapewne brak wykładów z poetyki, gdyż profesura poetyki na uniwersytecie Królewieckim była nieobsadzona do roku 1765⁹².

Najważniejsze w okresie studiów były dla Herdera wykłady— pięćdziesięcioośmioletniego Johanna Gottfrieda Teske (zięcia F. A. Schultza) na temat fizyki, w obrębie której znajdowały się wówczas nauki przyrodnicze. Teske był uczonym zajmującym się elektrycznością wywołaną wyładowaniami atmosferycznymi i tarciami, magnetyzmem i jego mocą uzdrawiającą. Na swoich wykładach omawiał pojęcie siły w powiązaniu z ruchem i bezwładem, a także dokonywał eksperymentów i demonstracji. To kształtowało w Herderze racjonalną ocenę rzeczywistości. W czasie studiów Herdera w Królewcu Teske dokonał zmian godzin prowadzonych przez siebie wykładów z fizyki. W piśmie do senatu powołał się na fakt, że w czasach gdy w połowie XVI w. układano statut akademicki profesor fizyki omawiał jedynie pisma Arystotelesa i Pliniusza. Jednak po kilku stuleciach dziedzinę nauk przyrodniczych („Naturlehre”) rozumie się inaczej i konieczne jest rysowanie na wykładach różnych figur oraz dokonywanie obliczeń i demonstracji na tablicy przed całym audytorium. Dlatego w ciemne jesienne i zimowe dni trudno mu było prowadzić wykłady przy zapalonych świecach. Teske zatem prosił o zmianę godzin wykładów z godzinami profesora poezji, tj. od 15 do 16 zamiast od 16 do 17, tym bardziej że na stanowisku profesora poezji był wówczas wakant⁹³. Prośba została uwzględniona i w semestrze letnim 1764 r. profesor Teske prowadził wykłady publiczne już od 15, zaś prywatne od 21 do 22⁹⁴. Według przekazu Karla Augusta Böttigera (1760—1835), dyrektora gimnazjum w Weimarze, Herder słuchał też pilnie matematycznych wykładów profesora Friedricha Johanna Bucka, choć były to wykłady na poziomie podstawowym prowadzone w oparciu o pracę Christiana Wolffa z 1710 r. *Anfangsgründe sämtlicher mathematischer Wissenschaften*. Nieco ciekawsze dla studentów mogły być prowadzone prywatnie przez Bucka w semestrze letnim 1764 r. zajęcia z fizyki eksperymentalnej, na których przeprowadzał eksperymenty optyczne⁹⁵.

91 Ibidem, s. 94.

92 W tym roku katedrę poezji objął Johann Gotthelf Lindner.

93 APO, XXVIII/1646/12a, profesor Teske do senatu, 26 V 1764, ss. 62—64.

94 Ibidem, Index praelectionum, semestr letni 1764, s. 99.

95 Ibidem, s. 95; APO, XXVIII/1646/12a, Index praelectionum, semestr letni 1764, s. 99.

Brak akceptacji przez Herdera jakiegó gotowej koncepcji filozoficznej skierował jego umysł na tory własnych przemyśleń. W uwagach dotyczących studiów zawartych w jego listach wyraźnie przebija refleksja o wyższości własnego doświadczenia nad studiami⁹⁶. Być może ta niezależność sądów Herdera spowodowała, że trafił on na wykłady młodego magistra Immanuela Kanta. Według Wenera Starka, Kant w pierwszym dziesięcioleciu swej pracy był jednym z wielu wykładowców uniwersytetu. Inni cieszyli się w tym okresie większym uznaniem⁹⁷. Do roku 1762 zajmowały Kanta głównie nauki przyrodnicze oraz koncepcja przyrodniczego tłumaczenia zjawisk, w latach 1762—1766 następowało powolne odchodzenie Kanta od szkoły metafizycznej. Można przyjąć, że przełomowy był rok 1764. W tym czasie ukazał się drukiem wysłany na konkurs w 1762 r. artykuł *Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral*. W tym też roku Etats Ministerium skierowało do senatu pismo, w którym przekazywało zalecenie Berlina, by jak najszybciej awansować magistra Kanta, gdyż jak pisano: „dass der sehr geschickte und mit allgemeinem Beyfall auf der hiesigen Academie docirende”⁹⁸. Zdolny i pracowity Herder został ulubionym uczniem magistra Kanta, który wyróżnił go, pozwalając uczyć się na jego wykłady bezpłatnie. Podziw jakim Herder obdarzył Kanta znalazł odzwierciedlenie w jego ówczesnych wierszach.

Magister filozofii Kant pracował na uniwersytecie od 1755 r. i jako tzw. Privatdozent⁹⁹. Nie umieszczał swych wykładów w oficjalnych, drukowanych co semestr katalogach. Nie mamy dlatego dokładnych informacji o pełnym zakresie jego wykładów w tym okresie, wiadomo jednak, że prowadził do pięciu wykładów dziennie, a jego zajęcia cieszyły się dużym zainteresowaniem studentów. Już jedenastie dni po swojej immatrykulacji Herder wysłuchał wykładu Kanta z metafizyki i pneumatologii, który był wstępem do nauki o Bogu i świecie (tzw. onologiczny dowód na istnienie Boga). W trakcie pobytu w Królewcu Herder uczył się na wykłady Kanta z logiki, filozofii moralnej, filozofii praktycznej, matematyki, fizyki oraz geografii fizycznej, którą ponoć lubił najbardziej¹⁰⁰.

Podkreślić trzeba, że ówczesne wykłady nie były przygotowywane przez samych profesorów, lecz musiały opierać się na podręcznikach uznanych autorytetów naukowych, zatwierdzonych przez Etats Ministerium. Dotyczyło to także Kanta. Wykłady z logiki prowadził na podstawie wydanej w 1752 r. pracy G. F. Meiersa *Auszug aus der Vernunftlehre*, a wykłady z metafizyki na podstawie Alexandra Gottlieba Baumgartena *Metaphysica*¹⁰¹. Wykłady Kanta z filozofii moralnej wygłaszane były w oparciu o wydaną w Lipsku w 1742 r. pracę Fr. Chr. Baumeistra *Elementa Philosophiae Recentioris*. Przy

96 W. Dobbeck, op. cit., s. 96.

97 W. Stark, *Hinweise zu Kants Kollegen vor 1770*, w: *Studien zur Entwicklung Preussischer Universitäten*, Bd. 88, Wiesbaden 1988, s. 141.

98 XXVIII/1646/446, Rząd Pruski do senatu akademickiego, 16 XI 1764, s. 381: Kantowi zaproponowano profesurę, na której objęcie długo nie można było znaleźć chętnego kandydata, a mianowicie wymowy i poezji. Do obowiązków profesora poezji należało coroczne pisanie i wygłaszanie panegiryku z okazji dnia królewskiej koronacji. Kant, który starał się najpierw o profesurę filozofii i matematyki a w 1758 r. o profesurę logiki i metafizyki oczywiście odmówił.

99 E. Arnoldt, *Kants Jugend und die fünf ersten Jahre seiner Privatdocentur*, *Altpreussische Monatschrift* n. F., Königsberg 1881, Bd. 18, ss. 606—686. Poza gronem profesorskim na uniwersytecie nauczali też tzw. Privatdozenten, którzy po promocji magisterskiej i odbyciu dysputacji „pro receptione” czyli o przyjęcie na wydział, mogli nauczać prywatnie w godzinach niekolidujących z wykładami publicznymi.

100 W. Dobbeck, op. cit., s. 103.

101 Ibidem, s. 104.

prowadzeniu zajęć z geografii fizycznej posługiwał się Kant podręcznikiem Antona Friedricha Büschingsa *Neue Erdbeschreibung*. Wykłady te były wstępem do zajęć z fizyki, którą wykladał w oparciu o kompendium Johanna Petera Eberhardsa z roku 1753 *Ersten Gründen der Naturlehre*¹⁰².

Mimo cenzury i ograniczeń wynikających z nadzoru Rządu Pruskiego potrafił Kant w wykładach przemyścić własne przemyślenia i koncepcje filozoficzne oraz skłonić studentów do samodzielnych przemyśleń. Osobowość Kanta wywarła tak duży wpływ na młodego Herdera, że jeszcze po latach wspominał jego wykłady¹⁰³.

Herder poznał jednak Kanta z tzw. okresu przedkrytycznego i tym poglądom filozofa pozostał wierny do końca życia¹⁰⁴. Opublikowana w 1755 r. praca Kanta *Ogólna historia naturalna i teoria nieba* miała być główną inspiracją Herdera na temat wizji natury¹⁰⁵. Jest kwestią sporną czy w okresie pobytu Herdera w Królewcu większy wpływ na rozwój jego osobowości miał Kant czy Hamann. Kant był dużo starszy od Herdera i do młodego studenta odnosił się z dużą dozą protekcjonalizmu. Z kolei Herder nigdy nie traktował bezkrytycznie poglądów Hamanna, choć to jemu zawdzięczał znajomość najnowszych prądów literackich Europy, inspiracje ogólnoestetyczne i religijne¹⁰⁶. Wydaje się, że Herder szedł od początku własną drogą, a w Królewcu, korzystając zarówno z wykładów uniwersyteckich, towarzyskich dyskusji, jak i lektury pism oświeceniowych, w tym Hamanna i Kanta dojrzał on do własnego, prawdziwie racjonalnego stosunku do świata. Od początku pobytu w Królewcu odrzucił Herder metafizyczne spekulacje, którymi zajmowali się tutejsi teologowie i filozofowie. Królewiec był dla niego pierwszą, bardzo ważną szkołą kształtującą jego osobowość.

Herder opuścił Królewiec 22 listopada 1764 r. i udał się do Rygi. Do bram miasta doprowadził go nie Kant a Hamann.

Der Aufenthalt von Johann Gottfried Herder an der Universität in Königsberg in den Jahren 1762—1764

Zusammenfassung

Der Aufenthalt von Johann Gottfried Herder in Königsberg umfasste den Zeitraum von der ersten Dekade des Mai 1762 bis zur Ausreise nach Riga am 22.11.1764. Diese Zeit widmete Herder den theologischen Studien sowie der pädagogischen Arbeit am Königsberger „Collegium Fridericianum“.

In dem Aufsatz werden die wissenschaftlichen und gesellschaftlichen Kontakte in Königsberg, die Professoren der theologischen und philosophischen Fakultät sowie das Vorlesungsverzeichnis des ersten Studiensemesters vorgestellt. Von den Professoren der Königsberger Albertina übten auf die Persönlichkeit Herders folgende Personen einen großen Einfluss aus: aus der theologischen Fakultät Theodor Christoph Lilienthal (Vorlesungen zur Geschichte der Philosophie), und aus der philosophischen Fakultät, Gottfried Teske (Physikvorlesungen), Georg David Kypcke (Professor der orientalen Sprachen) und vor allem der dort seit 1755 lehrende „Privatdozent“ Magister Immanuel Kant. Herder lernte Kant vor der sog. „Vor-Kritik-Periode“ kennen und dieser Meinung blieb er sein ganzes Leben lang treu. Herder unterhielt darüber hinaus Kontakte mit den außeruniversitären Kreisen. Zu seinen engsten Freunden gehörte der mit dem Verlag von Johann Kanter verbundene, erste Redakteur der „Königsbergischen Gelehrten und Politischen Zeitung“, Johann Georg Hamann (1730—1788).

Übersetzt von Krzysztof Ruchniewicz

102 Ibidem, s. 107.

103 Ibidem, s. 108.

104 T. Namowicz, op. cit., s. 47.

105 Ibidem.

106 Ibidem, s. 48.